

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ТА ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ Ф. ПОТУШНЯКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 26. УДК 811.161.2'37

ПАПІШ В. Лінгвокультурологічний та етнопсихологічний аспекти художньої прози Ф. Потушняка; 10 стор.; кількість бібліографічних джерел –16; мова українська.

Анотація. У статті аналізуються лінгвокультурологічний та етнопсихологічний аспекти художньої прози Ф.Потушняка, реалізовані через концепт ХАТА, відтворення мовної поведінки та психології закарпатських українців, вживання демонологічної лексики, діалектизмів, паремій.

Ключові слова: концепт, культурологія, етнопсихологія, демонологія, фразеологізм, паремія, мовна поведінка.

У зв'язку з поживленням уваги до **мовної особистості**, яка все частіше стає об'єктом сучасних лінгвістичних досліджень, робимо спробу поєднати в одній статті окремі елементи двох різних наук – лінгвокультурології та етнопсихології. При цьому проєктуємо свої спостереження на феномен особистості одного автора. За традиційними уявленнями, **мовна особистість** передбачає індивідуальну мовну і духовну творчість, і це поєднання дає можливість вивчати кілька аспектів одночасно.

Основним завданням ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ є розкриття ментальності народу і його культури через мову. Лінгвокультурологія як наука проходить шлях свого становлення. За словами Маслової В., «це галузь лінгвістики, що виникла на стику лінгвістики і культурології, відображена і закріплена у мові» [6,с.9]. Це занадто узагальнене визначення. В енциклопедичній літературі знайдемо і більш розлогі пояснення. Так, на думку Селіванової О., «лінгвокультурологія – галузь мовознавства, яка вивчає вияви культури народу в його мові й мовленнєвій діяльності. Предметом лінгвокультурології є засоби мовної системи та її дискурсивних продуктів, які фіксують культурно значиму інформацію – збережені у колективній пам'яті народу символічні способи матеріального й духовного усвідомлення світу певним етносом, відтворені в його ідеях, схемах мислення й поведінки, системі етичних й естетичних цінностей, нормах, звичаях, обрядах, міфах, віруваннях, забобонах, побуті тощо» [11, с.303].

До проблем культурології зверталися зарубіжні вчені (Маслова В., Воробйов В., Хроленко О., Вежбицька А.) та українські дослідники, зокрема Кононенко В., Кісь Р., Левченко О., Шевченко М. Зараз культурологічний аспект найчастіше залучають при вивченні фразеологізмів та паремій. Поступово набирає обертів і культурологічна інтерпретація прозових художніх текстів. Але праць ще недостатньо для того, щоб доповнити існуючі теоретичні положення. Нерідко цей новий напрямок сплутують з етнолінгвістикою. На нашу думку, етнолінгвістика є частиною лінгвокультурології. На сучасному етапі чимало лінгвістичних

наук розглядають мову не лише як засіб комунікації, але й культурний код нації. Саме через мову ми дістаємо уявлення про менталітет, отримуємо інформацію про уявлення наших предків, відчуємо дух народних вірувань, намагаємося зрозуміти філософію життя, усвідомити національну специфіку соціуму.

ЕТНОПСИХОЛОГІЯ (від грецького *ethnos* – народ, *psyche* – душа, *logos* – наука, буквально "вивчення народного духу") – наука, яка вивчає особливості психічного складу й поведінки людей, що визначаються їхньою національною належністю або етнічною спільністю, а також традиціями, які формувалися історично. Етнопсихологія – наука міждисциплінарна, ґрунтується на стикові багатьох наук і визначає етнічні особливості психіки людей, етнічні особливості психофізіології, когнітивних процесів, пам'яті, емоцій, виховання. Створення спеціальної дисципліни – «психології народів» – було проголошено в 1860 році німецькими вченими М. Лацарусом і Г. Штейнталем. В зарубіжній етнопсихології пропонується чимало інших визначень даного предмета, при цьому більшість дослідників виходить з того, що люди, які належать до однієї нації, мають окремі особливості, характерні для всіх представників цієї нації і не характерні для іншої.

Однією з перших праць вітчизняної етнопсихології нового часу (після 1917 року) вважається брошура «Геопсихічні реакції і вдача українця» українського педагога, соціолога Івана Рибчина, видана 1966 року у Мюнхені [3].

За джерело лінгвокультурологічних та етнопсихологічних спостережень ми взяли малу прозу Ф. Потушняка, оповідання та повість, вміщені у збірці «Честь роду» (Ужгород, 1973) [тут і далі в тексті покликаємося на це видання, вказуючи в дужках лише сторінку.– В.П]. Вибір наш не випадковий. Як підкреслив колись Скунець П., «різнобічний талант Ф.Потушняка переживе всі моди, бо змішаний на народному світогляді, облагороджений високою культурою і вже надійно ліг у фундамент майбутньої національної культури, ба й науки» [12].

Ф.Потушняк (1910-1960) – легендарна постать закарпатського краю, письменник і педагог,

археолог, етнограф, філософ. У 2010 році до 100-річчя від дня народження була проведена Міжнародна конференція, де аналізували не один аспект особистості вченого [7]. Ф.Потушняк відкрив перед земляками європейські обшири в науці. У літературознавчому аспекті його твори досліджували Голомб Л., Поп В., Балега Ю., Козак М., Сенько І. та ін.. Мовознавчі зацікавлення вченого представила науковому світу Статєєва В.. Дослідники Капраль М. та Бабота Л. здійснили неабияку роботу, доповнюючи бібліографію Ф.Потушняка [1], [4]. Нашу ж увагу привернула мова творів митця, яка на сьогодні не досліджена. У попередніх своїх розвідках ми проводили спостереження над фразеологізмами та елементами втілення у прозі психологічних особливостей самого автора. У цій же статті звернемо увагу на культурологічний та етнопсихологічний аспекти мови малої прози Ф.Потушняка, яка займає гідне місце в загальноукраїнському контексті. У цьому плані твори письменника ще не досліджувалися.

Справедливо сказав колись Гете про те, що зрозуміти поета можна лише побувавши у його краях. Нам, закарпатцям, у цьому плані пощастило, бо живемо у тому культурному просторі, що й він. Ф.Потушняк дивився на світ очима свого народу. Здобувши європейську освіту, володіючи кількома іноземними мовами (англійською, німецькою, французькою, італійською, польською, чеською, угорською), Ф.Потушняк є водночас істинним патріотом і, як сам зізнавався, «у молодості нас захоплює далеке, а як почнеш старіти, цікавить і ближче» [8, с. 36].

Його художні твори є справжнім джерелом лінгвокультурознавчих та етнопсихологічних студій. Змальовуючи народні образи, письменник створює цілу систему мовних стереотипів, які допомагають пізнати як народні вірування, уявлення людей про світ, так і дати мовну характеристику соціуму.

Чи не найтісніший зв'язок мови і культури простежується у понятті к о н ц е п т у (термін Арутюнової Н). Поняття концепту зараз активно досліджується вченими у сфері когнітивної лінгвістики, зокрема у працях Кононенка В., Селіванової О., Ужченка Д., Свердан Т., Свердан М. Нам найбільше імпонує розуміння концепту як «рецепторного, пропущеного через переживання й відтвореного у змісті (а не лише в безпосередньому значенні слова) образі» [14, с.40]. Таким концептом для закарпатців є ХАТА. Вона для них не лише приватна власність, але й показник духовного осердя, що неодмінно супроводжується психологізованими дітьми. Так, для героя оповідання «Своя хата» хата є «*рідними стінами*» з «*рідним запахом*», які він любить «*дитячою любов'ю*» (С.7). І коли хату незаконно відбирає староста, Петро втрачає не тільки рідне гніздо, але й ґрунт під ногами. Ось якими фразеологізмами передано важкий моральний стан персонажа [Петра]: «*мов хтось довбнею вдарив по голові*», «*в серці щось па-*

лило, мовби хто ножем колов», «*стояв, наче закопаний*», «*заплакав як мала дитина*» (С.9). В оповіданні «Упир» використано образ хати для змалювання убогого життя закарпатців у минулому: «*Іванова хатина – самотня, низька, з малими віконцями, а довкола обросла корчами*» (С.86). «Сільські лицарі» з однойменного оповідання називають свої хати «*солом'яними стріхами*» (С.143).

У повісті «Совість» можна простежити цілу еволюцію взаємозв'язку концепту ХАТА з психологічною настроєвістю і життям головного персонажа, що у науковому плані може слугувати прикладом органічного поєднання лінгвокультурології і етнопсихології у межах одного тільки твору. У повісті йдеться про випадок з життя молодого парубка, який побив свого суперника і відчуває за це докори сумління. Ось як розвиваються події і разом з ним наповнюється різним змістом концепт ХАТА. Після трирічного навчання у Чехії Петро приїздить до рідного села. У хаті він бачить «*рідне гніздо*» (С.143). Хвилюванням супроводжується кожен його рух: «*Петро пішов відімкнути двері. Коли вставляв у дірку ключ, рука затремтіла. Із глибоким-глибоким бодем переступив поріг хатини. Хмурі стіни гляділи на нього ніби засоромлено... У куті стояла полупана ніч. Лавиці, ложничник на стіні, стіл біля вікна — все тепер ожило та дихало на нього теплом*» (С.154). Ось згодом хлопець закохався. І знову його почуття супроводжує ХАТА, тільки то вже хата дівчини: «*Якось Петро піймав себе на тому, що часто виходив в поле, звідки видно Анничину хату. Коли туди дивиться, на серці стає легше*» (С.170). А коли хлопець почув, що його кохану сватає інший, його «*хата зробилася тісною, малою*» (С.177). Покалічивши свого суперника і вкинувши його в болото, Петро через внутрішнє напруження не може всидіти у своїй хаті. Мандруючи лісом, потрапляє на хату діда Івана, який жив відлюдником на околиці села. Немовби підсилюючи важкі думки Петра, стара хатина Івана «*запала в землю, вся обросла терном і страшними чорними дубами... Аж мотторошино стало Петрові, коли під'їхав близько*» (С.181). Намагаючись не попасти на очі своїм односельцям, Петро далі блукає лісом і виходить на іншу хату, у якій живе жінка з божевільною дочкою. Ось як описано цю хату: «*Маленька хата потонула у землі по вікна.. Вікові дерева оточили її, сховали під собою*» (С.184).

Думаючи, що убив Василя, Петро не знаходить собі місця. Здалеку бачить вогники села, і тепер хати служать контрастом до його неспокійних думок. «*Здавалося, що там, у хатах, живуть щасливі люди. Лиха доля тепер над ними не чатувала*» (С.184). Петра все більше мучить совість. Не витримує, іде в хату слабого, побитого ним Василя. Батько потерпілого ув'язнює Петра у комірчині. Але коли син одужав, Юра несе на плечах ослабленого Петра аж до його хати. Психологічний малюнок набирає нової тональності. І повному представлена рідна оселя: «*Петро лежав*

на своїй постелі, і аж не хотілося вірити, що це його *хата*, що по стількох пригодах, муках і терпіннях переночує дома і *спокійно*» (С.195).

У художніх творах Ф.Потушняка знайшов відображення і демонічний світ, який супроводжує краян, мабуть, ще з древніх часів. Лексеми *ДЕМОН, ЧОРТ, БІСИЦЯ* найчастіше зустрічаються у вигуківих фраземах, що вживаються як лайки чи прокльони: «*чорт би його взяв*» (С.24), «*чорт, цез би, нагнав*». Названі лексеми вживаються з негативною конотацією і в складі метафор в характеристичній функції. Так, ворожі війська названі «*злим демоном*» (С.45).

Демонологія є невід'ємним складником традиційної духовної культури закарпатських українців. Народ наш споконвіків вірив у *НЕЧИСТУ СИЛУ, ВІДЬОМ, УПИРІВ, БОЛОТЯНИКІВ*. Науковці не так давно звернулися до вивчення цього шару лексики. Велику увагу цьому питанню у минулом приділив В.Гнатюк, принагідно — Й.Дзєнзелівський, Воропай О. Як зазначив М.Сюсько, «демонічна лексика українців ... майже не опрацьовувалася, хоч саме тут народна свідомість зберегла розгалужену систему забобонів та різних вірувань (відьми, чорти та інші природні сили), які на шляху від язичництва до християнства зазнали звичайно різних трансформацій [16, с.90]. Зараз з'являється все більше праць, присвячених демонічній лексиці, зокрема питанням походження, етимології, мотивів номінації, творення, функціонування демонологічних назв (В.Білоусенко, А.Василенко, Т.Лукінова, М.Толстой, М.Сюсько, Н.Хобзей, Тяпкіна Н.І.). Демонологічній лексиці присвячено окремі статті тлумачних, діалектних та етимологічних словників української мови.

Сторінки художніх творів Ф.Потушняка в якомусь плані можуть збагатити зафіксований фактаж демонічної лексики. Так, приміром, у наукових розвідках з культурології і мовознавства не так часто знайдемо відомості про *ВІТРЯНИКІВ*. А у Ф. Потушняка є ціла розлога його характеристика: «*Вітряник ...справді нежонатий і живе у горах. Правда, є й такі, що живуть по містах. Живуть і працюють як звичайні люди. Лиш коли треба піднімати вітер, то його зчиняють, як усі інші вітряники*» (С.74). У повісті «Совість» знаходимо відгомін уявлень наших предків про *БОЛОТЯНИКІВ*. Коли Василя Лисого знайшли побитим у болоті, пішов поголос, що його покусав *болотяник*.

Ворожі людині потойбічні сили передано лексемами та описовими зворотами *НЕЧИСТИЙ ДУХ, ЧУЖИЙ ДУХ; МЕРТВІЙ, ЩО ХОДИТЬ*. В оповіданні «Капелюх із зеленим пером» викладена ціла історія про *НЕЧИСТУ СИЛУ*. Якось археологи відкопали могилу і взяли звідти колодки, які не зустрічалися навіть у музеях. З тої могили вони нібито випустили *ЧУЖИЙ ДУХ*, який робить в селі лихо: мучить жінок, відв'язує корови, хитає дверима. Сільський чарівник пояснює

вченим, що в колодках тримали дух молодого графа, який помер насильницькою смертю. А вчені колодки забрали і випустили духа. Тож хай повернуть на місце. Прийшлося вченим послухатися. Тут відтворена і мораль сільких жителів Закарпаття, яка авторитет місцевих чародіїв завжди ставила вище за традиційну науку. Саме ворожбитам і мольфарам відводилася основна роль у боротьбі із нечистю. Це знайшло відбиття і в оповіданні «Упир». Іван-чародій знає заклинання, збирає зілля, може допогти при хворобах, обмити від людської заздрості. І цей ворожбит свято вірить в існування *УПИРІВ. НЕЧИСТИЙ ДУХ* в уяві селян може призвести до хвороби чи смерті. Так, про смерть Петрового батька з оповідання «Совість» пов'язують з тим, що він «*випив з водою бісицю*» (С.182).

Боролися з нечистю не тільки за допомогою зілля чи молитов, але й за допомогою чарівних предметів, зокрема камінців. Ось як фіксується у народній свідомості уявлення про *ЧАРІВНИЙ КАМІНЬ*: «*він уночі пускає блиски і навіть ворухиться на столі. У тому камені, як кажуть, схована найчистіша і найпростіша у формах душа природи*» (С.46). Герой оповідання «Вітряник» шукає кристал, на якому «*мох не росте*» (С.75), бо без нього не можна ворожити.

Предметом лінгвокультурології є також зображення народної моралі і мовної поведінки. Персонажі оповідань завжди вітаються при зустрічі, знімають капелюха в честь гостя, до старших звертаються на ВИ, ніколи не беруть дармових, «нечистих» грошей. У творах Ф.Потушняка відтворено і побожне ставлення простого люду до науки. Навіть якщо письменним був юнак, йому все одно кланялися в ноги.

Важливим етнопсихологічним компонентом характеристики українців дослідники нерідко вказують на волячу терплячість і покірність, нездатність у більшості випадків захистити себе, колективно піднятися на протест. В оповіданні «Сила життя» дуже тонко відтворено таку поведінку людей. Односельчани мовчки спостерігають за тим, як староста і сільські урядовці заковують «розбійника» [Петра] у колодки, а коли все скінчилося, село «*покійно мовчить і чекає*» (С.12).

До культурології відносять і метафоричне бачення світу, оскільки образи пов'язані з розвитком людини і людської діяльності. Ось кілька промовистих психологізованих метафор: «*чув, як проходить час*» (С.37), «*скаче в голову думка*» (С.25), «*лице палає від внутрішньої радості*» (С.85), «*буря дихала гірським холодом*» (С.76), «*душа відпочивала й оживала*» (С.46), «*над лісом тяжіла задумка*» (С.47).

Культурним обличчям закарпатців є і діалектне мовлення. У творах Ф.Потушняка, навіть після літературної обробки редактором, збереглося чимало діалектизмів, приміром: *ріца, вуйош, гаті, корчі, паленка, челядник, фігловати,*

черес, клібаня, пискатий, погарчик, верета, петек, глядати, ногавиці, гуня та ін.

Важливим аспектом лінгвокультурологічних досліджень є пареміологічний фонд мови, який є чи не найдавнішим пластом збереження національних рис. У прозі митця паремії найчастіше виконують характеристичну функцію. Наведемо лише кілька із виявлених мовних одиниць: «Високо літає, а низько сядете» (С.17),

«Думають, що всі на ноги держать» (С.17), «Кожна віця за своїм розумом іде» (С.159), «Того світу – по всьому світу» (С.177).

Отже, студії творів Ф.Потушняка у лінгвокультурологічному та етнопсихологічному аспектах можуть слугувати доповненням до традиційного системно-семантичного опису мови, розширюючи поле вивчення взаємозв'язку мови і національної ментальності.

Література

1. Бабота Л. Доробок Федора Потушняка в часописі «Літературна Неділя» та в журналі «Зоря-Наїнал» // Науковий і мистецький світ Федора Потушняка: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського письменника і вченого/ Упоряди. Ігор Ліхтей. – Ужгород: «Ліра», 2010 – С.120-128.
2. Вивчення психології «народного духу» західноукраїнськими етнографами // <http://www.ukrreferat.com/>
3. Етнопсихологія // <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
4. Капраль М. Періодика Підкарпатської території 1939-1944 (матеріали до повної бібліографії Федора Потушняка // Науковий і мистецький світ Федора Потушняка: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського письменника і вченого/ Упорядн. Ігор Ліхтей.– Ужгород: «Ліра», 2010 – С.161-167.
5. Кононенко В.І. Мовні концепти в етнологічному аспекті. – Olomous, 2004. – С. 297-301.
6. Маслова В. Лінгвокультурологія. – М., 2001. – 204 с.
7. Науковий і мистецький світ Федора Потушняка: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського письменника і вченого/ Упорядн. Ігор Ліхтей.– Ужгород: «Ліра», 2010. – 456 с.
8. Потушняк Ф.Честь роду. Оповідання. Повесть. Поезії в прозі. – Ужгород: Карпати, 1973. – 247 с.
9. Свердан Т., Свердан М. Концепт ХАТА у творчості Ю.Федьковича // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 274-275. – Слов'янська філологія. – Чернівці, 2005. – С. 474-480.
10. Селиванова Е. Принципи концептуального аналізу //Актуальні проблеми металінгвістики. – К. – Черкаси, 1999. – С.11-14.
11. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля – К., 2006. – С.303. <http://damar.ucoz.ru/publ/11-1-0-228>.
12. Скунець П. Потушняк Федір Михайлович // <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/zakautent/5/47.html>.
13. Статсєва В. Мовознавчі праці Ф.Потушняка // Науковий і мистецький світ Федора Потушняка: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського письменника і вченого/ Ужгород: «Ліра», 2010. – С.167-178.
14. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.,1997. – С.40.
15. Сюсько М. Демонічна лексика в науковій спадщині Володимира Гнатюка // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства (збірник наукових праць): Збірник пам'яті Кирила Галаса. – Вип.6. – Ужгород, 2002. – С. 156-164.
16. Сюсько М.І. Из народной демонологии: лексика на позначення дводушників //Тези доповідей 49-ої підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу філологічного факультету Ужгородського державного університету. – Ужгород. – 1995. – С.90-92]
17. Н.І. Тяпкіна; Демонологічна лексика української мови Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2006.
18. Ужченко Д.В. Символ – концепт – компонент фразеологізму // Вісник Харків. нац. ун-ту. – Х.: ХНУ, 2000. – С.47-50.

Віталія Папіш

Лінгвокультурологічний і етнопсихологічний аспекти художественної прози Ф. Потушняка

Анотація. В статті досліджуються лінгвокультурологічний і етнопсихологічний аспекти художественної прози Ф. Потушняка, реалізовані шляхом аналізу концепта ДОМ, речі і психології закарпатських українців, демонологічної лексики, діалектизмів, паремій.

Ключові слова: концепт, культурологія, етнопсихологія, демонологія, фразеологізм, паремія.

Vitalia Papish

Linguocultural and ethnopsychological aspects of F. Potushnyak's fiction prose

Summary. The article analyzes linguocultural and ethnopsychological aspects of F. Potushnyak's fiction prose realized through the concept of Khatami, reproduction of linguistic behavior and psychology of Transcarpathian Ukrainians, the use of demonological vocabulary, dialectisms, proverbs.

Key words: concept, culture, ethnic psychology, demonology, idiom, proverb, linguistic behavior.

Віталія Папіш – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови УжНУ.